

ÁJINIYAZ QOSIBAY ULINIŇ JÁMIYETLIK KÓZ-QARASLARI

Mambetov Qabil Pirniyazovich

*filologiya ilimleri boyınsha filosofiya
doktorı (PhD) Ájiniyaz atındađı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq instituti
Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası doktorantı*

Ájiniyaz shayırdıń ruwxıy dúnyasın qalıplestirgen faktorlardıń biri: 1. XIX ásirdeń ortalarında Qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy dúnyasında júz bergen mádeniy jańalanıw hám 2. Islamıy Shıǵıs mádeniyatınıń sol dáwirdeń ziyalıları arasında tarala baslawı boldı. Sol dáwirdegi belgili bilim dárgaylarınıń biri bolǵan Xiywadađı Sherǵazı xan hám Qutlımurat Inaq medireselerinde tálim alǵan Ájiniyaz ahli ilim wákili sıpatında tanılıp, óz zamanlasları arasında shıǵıs tillerindegi qoljazbalardı adamlarǵa oqıp, mánisin sharıxlap beretuǵın sawatlı qıssaxanlar menen baylanısta bolǵanlıǵı belgili.

Qurandı káriym, Hádísler, diniy ráwiyatlar hám arab-parsı tillerinde jazılǵan payǵambarımız Muhammad s.a.w. nıń óziniń hám sahabalarınıń ómirbayanlarınan quralǵan «Tázkira» kitabı, mekteplerde oqıw kitabı sıpatında júritilgen parsı tilindegi «Chahar kitap» («Shar kitap») tıń tórtinshi bólimin Tasawwıf aǵımınıń yaákili Faridaddin Attardıń didaktikalıq mazmundadıǵı «Pádnama» shıǵarması quraydı. Bularban basqa Sufi Allayar, Alisher Nawayı, Muxammed Fizulilardıń túrkiy tildegi, Hafız benen Bedildiń parsı tilindegi Diywanları mektep-medireselerde sabaqlıq sıpatında ótilgen hám xalıq arasında úyrenilgen. Rabǵuziydıń «Qıssasul ánbiya» toplamı, Xoja Axmed Yassawiydıń «Hikmetler»i, Abulǵazı Bahadırxannıń «Shajarayı túrk» shıǵarması, Máshirep hám Maqtımqulınıń sheriyatı, «Yusip-Zulayha», «Hatam tay», «Dilaram», «Baba Ráwshan», «Ibrahim-Adham», «Darap shah», «Munawwar-Huramay», «Qumırıxan», «Yusip-Ahmet», «Mansur» qıssıları hám basqada kóplep qoljazba-kátiplik kitaplar sol dáwirdegi ziyalılardıń ruwxıy azıǵı bolǵan.

Mine kórip turǵanıımızday, qaraqalpaqlar arasında kitabıy mádeniyat hám islam táliymatı, ilimi ádewir rawajlanǵan dáwirde Ájiniyaz ádebiyat maydanına kirip keldi. Demek Ájiniyaz poeziyası mine usı mádeniy rawajlanıwdıń jemisi edi. Shayır Islamıy Shıǵıs mádeniyatınıń ruwxında xalqınıń milliy talǵamına say ólmes shıǵarmalar dóretti. Ol «Yusip-Zulayha», «Ǵárip-Shaxsánem», «Sayatxan-Hámre», «Láyli-Májún», «Farhad-Shiyrin», «Tahir-Zuhra» Oqıdı hám tereń úyrendi. Sebebi bul dástanlardıń mazmunı Ájiniyaz poeziyasında kórkem interpretaciya islengen.

Ájiniyaz qaraqalpaq awız-eki ádebyatı menen Shıǵıs ádebiyatınıń dástúrlerin óz poeziyasında kórkem sintezlestirgen, ideyalıq, tematikalıq, janrlıq, formalıq, mazmunlıq, tillik hám kórkem poetikalıq jaqtan jańa novatorlıqqa iye sóz ustası boldı.

Xiywa – Xorezm oypatındaǵı kúshli dúnyalıq mádeniyat oshaqlarınan bolıp, jáhánge ertede ilim hikmetin úyretken Beruniy hám dańqlı Xorezmiydey ullı alımlardıń watanı bolǵan Xorezmda biniyadqa kelgen Xiywa orta ásirlik Kúnshıǵıstaǵı mádeniy oraylardıń da biri edi. Ájiniyazdıń dáslep Shergázi xan mediresesinde oqıǵan, sońınan oqıwın Qutlımurat inaqtıń mediresesinde pitkergeń. Jas shayır medresede tek diniy táliymat alıw menen otırmastan, úlken ilimiy, mádeniy dúnyadan úyreniwge qızıqsındı.

Ol jaslıq dáwirinde eń qızıǵıp oqıǵan shıǵarmaları Ferdawsiydiń «Shaxnama», Saadiydiń «Gúlistan», «Bostan», Yusup Has Hajibtiń, Axmad Yugnakiydiń, Axmad Yassawiydiń dóretpeleri boldı.

Ájiniyaz oqımıslı, alım hám ulama shayır bolıp, ol Kúnshıǵıs poeziyasınıń dástúrlerin, arab, parsı tillerin jaqsı bilgen. Ájiniyazdıń alım shayırılıǵı hám Kúnshıǵıs poeziyasınıń dástúrlerin qaraqalpaq poeziyasına engizdi. Qaraqalpaq qosıǵın filosofiyalıq sintezli lirika dárejesine kóterdi, kórkemlik berdi.

Ájiniyazdıń ashıqlıq motivinde jazǵan eń jaqsı qosıqlarında insannıń jaslıq júrek sezimlerin, árman-qıyalların suwretlewi oǵada kórkem keledi. Ásirese, onıń «*Sáwdigim*», «*Gózzallar*», «*Bozatawlı názálim*», «*Shıqtı jan*», «*Sendin ózge sáwer yarım yoq meniń*». «*Bir pári*» usaǵan qosıqları klassikalıq poeziyamızdaǵı ashıqlıq lirikasınıń gúltajı dewge boladı. Ol ideallıqtı real-zatlıq formada klassikalıq poeziyada birinshilerden bolıp bayanlap berdi.

«*Bul dúnyanıń kórki adam balası*»-dep jirladı shayır. Dúnyada insan faktorın ulıǵlawdan artıq hesh nárese joq degen joqarı ideyanı kórkem-estetikalıq usılda hár qıylı ovir rakurslarınan ashıp bere aldı. Mısalı avtordıń: «*Ayrılsa*», «*Megzer*», «*Náyleyin*», «*Bolar*», «*Bolmasa*», «*Ellerim bardı*», «*Násiyat*», «*Yaranlar*», «*Endi*», «*Bardur*», «*Bolmadı*», «*Hár kimniń óz eli bolar*» siyaqlı qosıqlarınıń ideyalıq-mazmunı biziń bul pikirimizdi tastıyqlaydı. Ájiniyazdıń óz dáwirindegi jámiyetlik, xalıq aǵartıwshılıq tarawındaǵı xızmetleri, onıń Watan, ádalatlıq hám insanıyılıq haqqındaǵı hasıl ideyaları, xalıq erkinligi, baxtı saadatı hám gózzallıq ushınǵı pikirleri hám xızmetleri, ádep-ikramlıq haqqındaǵı ideyaları házirgi dáwir pedagogika tariyxında ózine ılayıq itibarlı úlken ornı bar ekenligi gúmansız.

Dúnya ádebiyatınıń tariyxındaǵı tájiriybeler sonı kórsetedi: belgili syujetlerdi hár shayır ózinshe islep shıǵıw dástúrleri úrdis bolǵan. Máselen, Kúnshıǵısta «hamsashılıq», Kúnbatısta Shekspir hám Shillerdiń bir qansha dramalıq shıǵarmaları.

Bul syujet hám motivlerdi qanshadan-qansha shayırlar óziniń kishi lirikalıq fomalarında kóbirek qollanǵan, mısalı: Maqtumqulı, Kemine, Ájiniyaz usaǵan shayırlarda biraz qosıqlardıń motivles, redifles bolıp aralasıp júrgenin kóremiz. Bulardaǵı biraz qosıqlardıń bir qansha ózgerilgen túrlerin ayırım ashıqlıq qıssalarda da ushratıwǵa boladı. Sol sıyaqlı, «Qısqı kesh» «Qısqı jol» degen temalas, motivles qosıqlar Derjavin menen Pushkinde de bar.

Demek, dástúr (tradiciya) hám oǵan bolǵan sol dáwirdiń qatnası húrmet nıshanı bolıp sanaladı. Maqtumqulınıń qosıqların awdarmalawda Ájiniyaz da oǵan kúshli tvorchestvolıq múnásette bolǵan. Máselen, Ájiniyaz Maqtumqulınıń «*Bolmasa*» redifli qosıǵınıń úlgisinede qosıq jazdı. Maqtumqulınıń úlgisi menen jazılǵan bunday qosıqların Ájiniyazdıń óz shıǵarması sıpatında qarawımız lazım. Sebebi onda avtorǵa tán bolǵan kóplep jeke poetikalıq ózinshellik sıpatlar orın aları sózsiz.